

Д. А. Соловей, аспірант кафедри публічного управління та адміністрування Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького

ДЕРЖАВНА АНТИКРИЗОВА ПОЛІТИКА ЩОДО ТРАНСФОРМАЦІЇ ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКИХ МЕХАНІЗМІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Економічна криза спричиняє безпрецедентну за останні десятиліття трансформацію фінансово-господарських механізмів, яка має прямий вплив на занепад світової економіки. Унікальність цієї ситуації є результатом масштабу впливу обмежень у міжособистісних контактах на економічну діяльність і того факту, що це впливає одночасно на всі країни світу. Однак вплив епідемій на окремі економіки сильно диверсифікований і також залежить від якості системи охорони здоров'я, структури цих економік та простору підтримки діяльності за допомогою заходів антикризової політики.

Поряд зі зниженням доходів населення, які пов'язані з припиненням діяльності у значній частині економіки, це послаблює попит на інші категорії товарів та послуг, а отже, погіршує фінансове становище компаній. З огляду на зниження доходів домогосподарств та невизначеність щодо виникнення нових епідемій очікується, що процес відновлення попиту буде обмежений після поступового зняття поточних обмежень. Пропозиція багатьох продуктів та послуг падає через обмежену доступність працівників у багатьох галузях та зменшення доступності інших виробничих факторів у результаті перебоїв у виробництві та ланцюгах поставок.

Зі збільшенням тривалості епідемії виникатимуть додаткові негативні явища, що сприятимуть перетворенню дефіциту ліквідності в деяких галузях у проблему їх платоспроможності. Це зниження стосується переважно окремих ринків та складників виробництва і разом з очікуваним скасуванням обмежень воно може відновитися відносно швидко, оскільки потенційна робоча сила та основні фонди не були безпосередньо втрачені внаслідок кризи. Невизначеність щодо перспектив економічного розвитку призводить до утримання інвестицій та скорочення зайнятості на підприємствах, відмови від придбання домогосподарствами низки товарів та скорочення доступності фінансування з банків та інших фінансових установ.

Ризик проблем із платоспроможністю компаній збільшується через високий рівень заборгованості цих суб'єктів господарювання в деяких економіках, включаючи країни, котрі співпрацюють із країнами, в яких ринок тільки розвивається, та їх імовірне подальше зростання. Через масштаби спаду економічної активності всі опубліковані прогнози або сценарії розвитку ситуації передбачають глобальну та внутрішню рецесію. Специфіка ризику, пов'язаного з епідеміями, – це вплив на економіку та систему фінансового важеля внаслідок заходів, спрямованих на підтримання ліквідності, а також тиск на зниження цін на ті продукції, що є результатом загального ослаблення попиту в економіці.

Фактором, що сприяє зменшенню масштабів економічної кризи, є програми захисту державних установ. Вони спрямовані на зменшення ризику тимчасового зменшення доходів та ліквідності компаній, що перетворюється на проблеми платоспроможності, значного зростання безробіття або зменшення доступності кредитів. Як наслідок, ці дії також сприяють обмеженню негативного впливу шоку на фінансову систему, обмежуючи розмір збитків, спричинених втратою позичальниками можливості погашення своїх зобов'язань. Ці заходи, що часто безпрецедентні за своїми масштабами та характером, включають монетарну, фіскальну та регуляторну антикризову державну політику.

Ключові слова: епідемії, антикризова політика, фінансово-господарські механізми, рецесія, економічна криза, зарубіжні країни, трансформація.

D. A. Solovej. State anti-crisis policy on the transformation of financial and economic mechanisms at the present stage of epidemiological challenges in foreign countries

The economic crisis is causing an unprecedented decline in health in recent decades, which has a direct impact on the collapse of the world economy. The uniqueness of this situation is the result of the scale of the impact of restrictions on interpersonal contacts on economic activity and the fact that it affects all countries simultaneously. However, the impact of epidemics on individual economies is highly diversified and also depends on the quality of the health care system, the structure of these economies and the space for supporting activities through anti-crisis measures.

Along with the decline in household incomes associated with the closure of much of the economy, this weakens demand for other categories of goods and services and thus worsens the financial position of companies. Given the decline in household incomes and the continuing uncertainty about the emergence of new epidemics, the recovery process is expected to be constrained after the current removal of current restrictions. Supply of many products and services is falling due to limited availability of workers in many industries and reduced availability of other factors of production as a result of disruptions in production and supply chains.

As the duration of the epidemic increases, additional negative phenomena will occur, which will help turn the liquidity deficit in some industries into a problem of their solvency. This decline mainly affects individual markets and components of production, and together with the expected lifting of restrictions, it may recover relatively quickly, as potential labor and fixed assets have not been

directly lost as a result of the crisis. Uncertainty about the prospects for economic development leads to the retention of investment and reduced employment in enterprises, the refusal of households to purchase a number of goods and reduce the availability of financing from banks and other financial institutions.

The risk of solvency problems for companies increases due to the high level of indebtedness of these entities in some economies, including countries that cooperate with countries where the market is just developing, and their likely further growth. Due to the scale of the decline in economic activity, all published forecasts or scenarios predict a global and internal recession. The specifics of the risk associated with epidemics are the impact on the economy and financial system of financial leverage as a result of measures aimed at maintaining liquidity, as well as the pressure to reduce prices for those products that result from a general weakening of demand in the economy.

A factor that contributes to reducing the scale of the economic crisis are programs to protect public institutions. They are aimed at reducing the risk of a temporary reduction in income and liquidity of companies, which turns into problems of solvency, a significant increase in unemployment or reduced availability of credit. As a result, these actions also help to limit the negative impact of the shock on the financial system by limiting the amount of losses caused by the loss of borrowers' ability to repay their obligations. These measures, often unprecedented in scale and nature, include monetary, fiscal, regulatory and supervisory activities.

Key words: epidemics, anti-crisis policy, financial and economic mechanisms, recession, economic crisis, foreign countries, transformation.

Постановка проблеми. Оцінка господарського ризику на світовому фінансовому ринку за останній період значно зросла, в багатьох випадках – до найвищого рівня з часів світової фінансової кризи 2008 року. Високий рівень схильності до ризику є результатом невизначеності, пов'язаної з впливом епідемій на рівень світової економічної активності. Невпевненість та зниження ліквідності на фінансових ринках призвели до різких змін цін багатьох активів [6]. Тому діяльність європейських наглядових органів головно була спрямована на забезпечення узгодженості дій національних органів та узгодженого підходу до проблем нагляду, що виникають.

Через загрозу глобальної рецесії та пов'язане з цим збільшення кредитного ризику котирування банків було особливо завищене, внаслідок спостережуваних масштабів розпродажу та невизначеності щодо економічних перспектив оцінка цінового ризику акцій різко зросла. Однак у деяких країнах з вищим рівнем боргу або складнішою макроекономічною ситуацією ціни державних облігацій впали, це стосувалося, зокрема, країн-членів Євросоюзу. Витрати на придбання доларів США на міжнародному фінансовому ринку також тимчасово зросли, але також до рівня, що становить половину рівня, що спостерігався під час світової фінансової кризи. Швидкі та ефективні дії центральних банків були фактором, що обмежує масштаби потрясінь на грошовому ринку та розпродажу на інших ринках.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Згідно із твердженнями сучасних дослідників, вплив шоку, спричиненого епідеміями, на функціонування та стабільність фінансової системи має різний перебіг та наслідки залежно від часового виміру, в якому він розглядається. Основним викликом є також збереження безперервного безперебійного доступу суспільства і суб'єктів господарювання до готівкових та безготівкових розрахунків. Ці явища негативно впливають на прибутковість фінансових суб'єктів і залежно від масштабів макроекономічного шоку, масштабів існуючих дисбалансів та стійкості фінансової системи можуть становити загрозу для стабільності цих суб'єктів господарювання.

Важливим фактором, що впливає на системний ризик, є вторинна реакція фінансової системи, ці явища можуть поглибити негативні тенденції в економіці та фінансовій системі й, отже, призвести до економічної та фінансової кризи. У середньостроковій перспективі зростання схильності до ризиків робить ключовим питанням збереження фінансування економіки, в тому числі шляхом створення кредитів, значно вищий рівень державного боргу, ніж раніше. Макроекономічний шок, спричинений епідеміями, негативно впливає на фінансову стабільність, а сам шок може бути посилений реакцією фінансової системи. Економічні наслідки епідемій можуть стати каталізатором системного ризику, що виникає внаслідок дисбалансів у економіці та фінансовій системі багатьох країн світу.

Метою статті є обґрунтування реалізації антикризової державної політики в період епідеміологічних викликів на етапі трансформації фінансово-господарських механізмів у зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. У сфері грошово-кредитної політики обсяг та тип механізмів, які використовуються центральними банками, визначалися специфікою та структурою внутрішньої фінансової системи, а також наявним простором для експансіоністської грошово-кредитної політики [2]. Було помітно розширено інструменти, встановлені тими центральними банками, які досі використовували більш традиційний спосіб проведення грошово-кредитної політики. Реакція центральних банків у всьому світі була швидкою та гнучкою і полягала в пом'якшенні грошових умов за рахунок зниження короткострокових процентних ставок та впливу на монетарні умови шляхом купівлі вибраних активів, а також підвищення рівня ліквідності банківського сектору за рахунок зниження ставок обов'язкових резервів.

Заходи податкової політики зосереджені на підтримці підприємств та працівників, зокрема в галузях, які найбільше постраждали від кризи. Найпоширеніші форми допомоги, спрямовані на зменшення фінансового

навантаження на підприємства, включають тимчасове припинення виплат податків та обов'язкових соціальних внесків, запровадження податкових пільг та часткове покриття державним бюджетом витрат на оплату праці працівників. Більше того, для забезпечення ліквідності та фінансової підтримки підприємств пропонувалися державні гарантії на погашення позик.

Також були видані рекомендації щодо призупинення дивідендів та викупу власних акцій щодо діяльності, пов'язаної з банківським сектором, слід також згадати законодавчі мораторії на погашення кредитів у деяких країнах. У разі класифікації кредитних ризиків та у зв'язку з фіскальною підтримкою у вигляді гарантій за кредитами або зупиненням погашення кредитів європейські банки вибрали гнучке застосування для класифікації ризику як прямого ризику. У свою чергу Європейський Центральний Банк погодився з тим, що банки, які перебувають під його безпосереднім наглядом, можуть тимчасово не виконувати керівні принципи, вимогу щодо резерву збереження та коефіцієнта покриття ліквідності.

Європейська Комісія з метою підтримки належного функціонування та цілісності фінансового ринку ЄС посилила зобов'язання щодо розкриття інформації стосовно коротких продажів, тимчасово знизивши поріг, з якого виходять особи з чистими короткими позиціями в акціях і які зобов'язані повідомляти про свою причетність до нагляду. У свою чергу були відкладені менш термінові запити на інформацію чи дані, що стосуються майбутнього циклу планування вирішення, й оголошений гнучкий підхід з урахуванням кризової ситуації під час прийняття рішень щодо реалізації проміжних цілей для виконання відповідних вимог [4]. Європейська Комісія ініціювала законодавчі дії у сфері регулювання банківського сектору, спрямовані на полегшення надання кредитів домогосподарствам в умовах впливів епідемій.

Цілеспрямовані зміни до відповідного регламенту, запропоновані Європейською Комісією, стосуються, зокрема, розширення можливості застосування перехідних домовленостей, пов'язаних із застосуванням стандартів бухгалтерського обліку та збільшення резервів на очікувані збитки. Водночас деякі країни пом'якшили параметри заходів, не гармонізованих у законодавстві ЄС, таких як ліміти та обмеження навантаження поточних доходів позичальника за кредитними зобов'язаннями або витратами на їх обслуговування. З іншого боку, Світовий банк запустив пакет допомоги, призначений для підтримки країн, що розвиваються, а європейський інвестиційний банк запустив пакет допомоги, включаючи гарантії кредитів для європейського бізнесу, лінії ліквідності для банків для надання кредитів для оборотних коштів та програму купівлі цінних паперів, забезпечених активами.

У свою чергу Європейський банк реконструкції та розвитку підготував програму солідарності, включаючи, зокрема, підтримку короткострокової ліквідності або допомогу в реструктуризації зобов'язань, у тому числі перед ЄБРР. Щодо країн єврозони Європейський механізм стабільності надав фінансову підтримку проти кризи у вигляді кредитної лінії на основі вже існуючого інструменту кредитної лінії покращення умов. Держава-член-одержувач має взяти на себе зобов'язання, що надані кошти будуть використані для фінансування витрат на охорону здоров'я, лікування та профілактику інфекцій [7]. Раніше деякі кредитні установи характеризувалися підвищеним ризиком та поганим запасом капіталу, сьогодні відбулося значне зростання кредитного ризику, а характер ризику у фінансовій системі змінився.

Перш за все зменшилася ймовірність надмірного кредитування в окремих сегментах ринку, а на його місці з'явився ризик надмірного обмеження доступності кредитів та його негативного впливу на реальну економіку. Також з'явилися нові сфери ризику, що впливають із сили та характеру поточного шоку, основним джерелом загроз є кредитний ризик у банках. Значні масштаби макроекономічного шоку призводять до погіршення фінансового стану багатьох підприємств та домогосподарств, це значно збільшує ймовірність проблем з обслуговуванням боргу в більшості видів кредитів.

Через масштаби та характер поточного шоку існує ризик недостатньої доступності кредитів, невизначені за масштабами кредитні втрати зумовлюють банки, коли можна судити про те, як зміниться рівень їхніх власних коштів у найближчі місяці. Як наслідок, тепер вони, можливо, захочуть зберегти більший надлишок власних коштів вище нормативного мінімуму та виділити вільні кошти більшою мірою для зменшення ризикових активів, а не кредитування. Після 2008 року стійкість банківської системи було значно підвищено, як за рахунок збільшення капіталу, так і за рахунок підвищення якості управління ризиками, включаючи більш розсудливу кредитну політику.

Державна фінансова підтримка компаній у період епідеміологічних загроз разом із послабленням грошово-кредитної політики, включаючи зниження процентних ставок, зменшує негативні наслідки для позичальників, тим самим сприяючи зменшенню кредитних втрат у банках. Водночас випуск буфера системних ризиків означає, що банки мають значні кошти для підтримки кредитування, що зменшує ризик кредитної кризи [5]. Однак ризик сценарію кредитної кризи оцінити важко, оскільки він залежить не тільки від масштабу і тривалості обмежень у міжособистісних контактах, ефективності заходів громадського захисту, а й від бажання самих банків надавати кредити.

До початку кризи банківський сектор загалом характеризувався високим фондом капіталу, проте деякі установи перебували у скрутному фінансовому становищі й не мали достатнього надлишку капіталу. Більш слабкі установи характеризуються низькою рентабельністю, що ще більше обмежує їх здатність поглинати збитки.

Можливі проблеми окремих суб'єктів господарювання можуть негативно вплинути на фінансовий результат інших банків у зв'язку з необхідністю нести витрати на поповнення фондів гарантування вкладів або їх усунення [1]. Існуючі джерела ризику, пов'язані з портфелем іпотечних кредитів, виражених в іноземній валюті, залишаються чинними, однак зміни, що відбулися в економіці, посилили цей ризик, з'явилися нові аспекти.

Важливість зв'язків між банківським та державним секторами зростає через посилення участі банківського сектору в казначейських облігаціях. Збільшення дефіциту бюджету, пов'язане з необхідністю вжиття заходів для обмеження прямих економічних наслідків та обмеження кредитування банків, призведе до збільшення частки казначейських облігацій у портфелях банків. Системна оцінка ризиків є важливим державним кредитним ризиком для оцінки казначейських цінних паперів, ризик, пов'язаний із житловими кредитами, змінив свою природу, і через розмір цього портфеля він може мати значний вплив на стан банків.

В умовах попередніх експансій на ринку нерухомості ризик, пов'язаний із житловими кредитами, був насамперед умовлений можливістю надмірного кредитування цього сектору, виникненням надмірної заборгованості та дисбалансу. Сьогодні ризик змінив свою природу і пов'язаний переважно з можливістю матеріалізації кредитного ризику, хоча історично житлові кредити характеризувалися дуже низькими коефіцієнтами проблемних кредитів. Зниження процентних ставок із грошово-кредитної політики призвело до зменшення внеску, а можливість продовження терміну погашення кредиту обмежує збільшення ризику в цій сфері.

Більше того, в останні роки політика кредитування банків була обережною: переважна більшість наданих кредитів була низькою, це фактори, які зменшують імовірність сильного зростання проблем з обслуговуванням цих кредитів. Нинішній економічний шок є дуже сильним, і через його наслідки для ринку праці він може стати викликом навіть у ситуації, коли попередня політика кредитування була обережною. Хоча підприємства в ЄС лише в обмеженій мірі покладаються на кредити та позики на оборотні кошти відіграє важливу роль для ліквідності підприємств. Торговий кредит також є важливим методом управління ліквідністю на підприємствах, оскільки він збільшує фінансові зв'язки між підприємствами.

З огляду на нинішній шок і незважаючи на захисні заходи громадськості, можливе обмеження короткострокових кредитів збільшує ризик трансформації ризику ліквідності в ризик платоспроможності. Подальше зниження прибутковості банків може створити додаткову проблему для фінансової системи, зниження прибутковості банківського сектору спостерігається протягом кількох років [3]. Труднощі в отриманні капіталу із зовнішніх джерел є особливим викликом для кооперативного банківського сектору та сектору стрибка, який характеризується меншою ефективністю.

Останнім часом кіберризик для фінансових установ зросли, це насамперед є наслідком упровадження дистанційної роботи. Фінансові установи особливо вразливі до зривів, пов'язаних із виникненням кібератаки, через високу роль довіри населення і високий ступінь залежності від конфіденційної інформації. Водночас період обмежень руху означав, що роль каналів віддаленого доступу в наданні фінансових послуг зростає, а їх ефективна робота стає ключем до підтримки довіри клієнтів до фінансових установ. У впровадженні нових технологічних рішень, що підтримують функціонування каналів віддаленого доступу, особливу увагу слід приділити забезпеченню їхньої високої ІТ-безпеки, що з огляду на швидкі темпи їх впровадження може становити додаткову проблему.

Позитивні фактори, такі як прогрес у вакцинації проти COVID-19 та збільшення масштабів фінансової підтримки після прийняття фіскального пакету США, вплинули на перегляд прогнозів зростання світової економіки вгору. У свою чергу зміни цін на державні облігації в єврозоні були менш масштабними, ніж у випадку облігацій США. У цьому разі стабілізуючий ефект справляли зниження інфляційних очікувань, помірне збільшення масштабів купівлі облігацій за програмою Європейського Центрального Банку з програми надзвичайних покупок у зв'язку з пандемією та перспектива слабшого відновлення економіки. Біржові індекси на основних фондових ринках продовжували зростати, що на тлі зростання прибутковості безпечних активів посилює занепокоєння щодо переоцінки акцій.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Форми державної допомоги включають, серед іншого, прямі субсидії, податкові пільги, аванси для єдиного підприємства, державні гарантії кредитів, взяті підприємствами, пільгові кредити для підприємств, короткострокове страхування експортних кредитів, підтримку у формі відстрочених податкових платежів або зупинення страхових внесків, соціальну підтримку у вигляді субсидій заробітної плати працівникам. Матеріалізація цього ризику збігається з довгостроковою проблемою поступового зниження прибутковості банківської справи та кредитних втрат, спричинених епідеміями.

Як правило, типовою загрозою фінансовій стабільності є надмірний борг та зростання важелів, оскільки банки послаблювали свою кредитну політику на етапі зростання фінансового циклу, які під час спаду перетворюються на збитки та руйнують капітал. В епідеміологічних ситуаціях це може обмежити доступ домогосподарств та підприємств до кредитування, поглиблюючи скорочення економічної активності. Наразі ризик надмірного скорочення кредитної кризи може виникнути не через надмірну кредитну експансію в минулому, а через наслідки епідемій та збільшення списання за юридичний ризик, що породжує невизначеність щодо майбутнього фінансового стану банків.

Список використаних джерел:

1. Державна політика у сфері охорони здоров'я : кол. моногр.: у 2 ч. / кол. авт.; упоряд. Я.Ф. Радиш ; передм. та заг. ред. М.М. Білинської, Я.Ф. Радиша. Київ : НАДУ, 2013. Ч. 1. 396 с.
2. Кравченко М.В. Система соціального захисту населення як об'єкт державної політики: методологія та практика : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 451 с.
3. Крентовська О. Глобальна соціальна політика і міжнародне співробітництво щодо питань старіння населення. *Демократичне врядування: науковий вісник*. 2009. Вип. 4. URL : http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik4/fail/+Krentovska.pdf (дата звернення: 15.08.2020).
4. Кризина Н.П. Державна політика України в галузі охорони здоров'я: генезис, тенденції та закономірності розвитку : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2007. 224 с.
5. Лаврентій Д.С. Механізм державно-приватного партнерства в процесі реформування сфери охорони здоров'я в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми держ. упр.» ; М-во освіти і науки України, ПАТ «Вищ. навч. закл. «Міжрегіон. акад. упр. персоналом». Київ, 2019. 20 с.
6. Москаленко В.Ф., Грузева Т.С., Іншакова Г.В. Регламентация права на охорону здоров'я у міжнародних нормативно-правових актах. *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)* : матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Львів, 17-18 квітня 2008 р.). Львів. URL: http://medicallaw.org.ua/uploads/media/02_186_01.pdf (дата звернення: 15.12.2020).
7. Охрана здоровья и права человека: ресурсное пособие / под научн. ред. И.Я. Сеньюты (версия на рус. языке). 5-е изд., доп. Львов : Издательство ЛОБФ «Медицина и право», 2015. 989 с.

References:

1. Edited by Bilyns'koyi M.M., Radysha Ya.F. (2013), *Derzhavna polityka u sferi okhorony zdorov'ya* [State policy in the field of health care], Col. Monograph, 2 p., Press NADU, Kyiv, P. 1. 396 p. [Ukraine].
2. Kravchenko M.V. (2012), *Systema sotsial'noho zakhystu naselelnya yak ob'yekt derzhavnoyi polityky: metodolohiya ta praktyka* [The system of social protection as an object of state policy: methodology and practice], Monograph, Press Inform.-analit. ahentstvo, Kyiv, 451 p. [Ukraine].
3. Krentovs'ka O. (2009), "*Hlobal'na sotsial'na polityka i mizhnarodne spivrobotnytstvo shchodo pytan' starinnya naselelnya*" ["Global Social Policy and International Cooperation on Aging"], journal *Demokratychnе vryaduvannya* [Democratic governance], vol. 4. URL : http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik4/fail/+Krentovska.pdf [Ukraine].
4. Kryzyna N.P. (2007), *Derzhavna polityka Ukrayiny v haluzi okhorony zdorov'ya: henezys, tendentsiyi ta zakonimirostyi rozvytku* [State policy of Ukraine in the field of health care: genesis, trends and patterns of development], Monograph, Press NADU, Kyiv, 224 p. [Ukraine].
5. Lavrentiy D.S. (2019), *Mekhanizm derzhavno-pryvatnoho partnerstva v protsesi reformuvannya sfery okhorony zdorov'ya v Ukrayini* [The mechanism of public-private partnership in the process of health care reform in Ukraine], Ph.D thesis: 25.00.02 "Mekhanizmy derzh. upr."; press *M-vo osvity i nauky Ukrayiny, PAT «Vysshch. navch. zakl. "Mizhrehion. akad. upr. Personalom"*, Kyiv, 20 p. [Ukraine].
6. Moskalenko V.F., Hruzyeva T.S., Inshakova H.V. (2008), "*Rehlamentatsiya prava na okhoronu zdorov'ya u mizhnarodnykh normatyvno-pravovykh aktakh*" ["Regulation of the right to health care in international regulations"], materials of the II All-Ukrainian science-practict. conf. *Medychne pravo Ukrayiny: pravovyy status patsiyentiv v Ukrayini ta yoho zakonodavche zabezpechennya (henezys, rozvytok, problemy i perspektyvy vdoskonalennya)* [Medical law of Ukraine: legal status of patients in Ukraine and its legislative support (genesis, development, problems and prospects for improvement)], Lviv. URL: http://medicallaw.org.ua/uploads/media/02_186_01.pdf [Ukraine].
7. Edited by Senyuty I.Ya. (2015), *Okhrana zdorov'ya i prava cheloveka* [Health protection and human rights], Resource manual, Press LOBF "Meditsina i pravo", Lviv, 989 p. [Russian].